

Я. Д. Ісаєвич, О. Р. Федорів

1.6. Сімейний побут. Становище жінки

Родинні відносини в XIII — XV ст. Важко переоцінити значення для збереження і розвитку культури сім'ї та шлюбних відносин, які є основою для її створення. Адже головна функція сім'ї — народження дітей, а також їхнє виховання, отже — передавання наступним поколінням культури, традицій, мови, досвіду попередніх поколінь. Тим самим окреслюється роль сім'ї як визначальної ланки у збереженні етносу. З виховною функцією пов'язана й економічна — виведення дітей в люди вимагає спільного мешкання і спільного ведення родинного господарства малою або (в багатьох випадках) складною сім'єю. У середньовічних суспільствах більшу, ніж пізніше, роль відігравала та функція сім'ї, яка полягала у наданні дітям певного статусу: за кожною законною дитиною визнавалися права, привілеї, зобов'язання, шанси на успіх залежно від місця сім'ї у суспільній структурі.

Середньовічна сім'я була, цілком певно, сім'єю патріархальною. Чоловікові належала вирішальна роль у розв'язанні всіх питань. Натомість порівняно високе суспільне становище жінок-матерів і вдів у середньовіччі деякі дослідники вважають збереженням пережитків матриархату, хоч ця теза і не є остаточно доведеною.

Дуже мало збереглося відомостей про сім'ї XIII — XV ст., порівняно більше — про сім'ї в межах князівського роду і його відгалужень, окремі фрагментарні звістки є про сім'ї бояр і майже нічого про сім'ї селян чи простих містичів. Але можна зробити припущення, що у всіх соціальних сферах вже була поширеною мала сім'я, з нею співіснували складні сім'ї різного типу, зокрема сім'я з трьох поколінь: батько й мати, їхні одружені діти та внуки. Сім'я з трьох поколінь створювала особливо сприятливі умови для засвоєння дітьми досвіду батьків і дідів, — отже, вона стала суттєвим чинником тяглості традицій. Поширеність малих сімей засвідчує те, що, як видно з розмірів більшості хат, в них могло мешкати по шість-сім осіб¹.

¹ Чмелик Р. П. Сім'я та сімейний побут // Українське народознавство / За заг. ред. С. П. Павлюка, Г. Й. Горинь, Р. Ф. Кирчіва. — Львів, 1994. — С. 209.

Великі сім'ї мали більший шанс на успіх своєї економічної діяльності, подолання труднощів повсякденного життя. Невипадково, під владою батька родини до складу сім'ї зараховували також слуг, невольну челядь. Слово "челядь" на Прикарпатті та Закарпатті довго зберігалось на позначення членів родини, а не лише слуг. Слово "отрок" могло означати свою дитину, але також джуру, слугу або навіть невольника. Так само слово "дівка" могло означати як дочку, так і служницю. В цьому, до речі, відбилосся те, що діти рано залучалися до продуктивної праці, вони, як і слуги, мусили працювати від молодих років, особливо рано — в найбідніших родинах. Величезна дитяча смертність була однією з причин ранніх шлюбів. Йшлося про те, щоб як можна швидше мати нових членів родини, працівників сімейної трудової спільноти.

Пізнє середньовіччя — це час, коли в сімейному побуті співіснували дохристиянські традиції з новими звичаями, що їх поширювала церква. Здається, церкві досить швидко вдалося викоринити багатоженство, впровадити хрещення дітей. Натомість визнання єдино обов'язковим або хоч головним церковного шлюбу приймалося нелегко. Шлюб і далі вважався законним не внаслідок церковного обряду, а внаслідок змовин (угоди між батьками молодих) і традиційних ритуалів, що здавна зберігали засвідчену літописами назву "весілля".

Про вплив церкви на сімейний побут свідчить впровадження християнських імен. Втім, у середовищі князів дохристиянські та християнські імена співіснують в XII ст., а в окремих випадках — ще в XIII ст.; у нижчих прошарках суспільства дохристиянські імена, хоч рідко, трапляються й пізніше. Роль сім'ї як суспільної ланки зміцнювалася включенням до неї кумів, яким церква присвоїла статус хрещених батьків і, прирівнюючи їх до кровних родичів, заборонила шлюби з ними та їхніми нащадками, — зовсім так само, як заборонялися шлюби в межах заснованої на кровній спорідненості родини. Церква була змушена погодитися з визнанням сакральності побратання людей без кровного споріднення. Про це Кльонович пише без осуду, швидше з симпатією:

*Не лише рідних братів на Русі ти зустрінути можеш,
Зближує їх не лише спільної крові зв'язок.
Часто буває, що словом два руси єднаються твердо,
Руку подавши, навек рідні вони відтепер.
Так заручившись, дівчата стають ніби сестри по крові,
І від родинних зв'язків дружба міцніша така.
При віттарях присягають на вічне вони побратимство,
Клятвою часто також скріплюють дружній зв'язок.
Руси в подружжі своєму, бува, розлучитися можуть,
Та побратимства зректись — зовсім нечувана річ.*

Обряд ("чин") братотворіння згадується в українських Требниках початку XVII ст., але з Требника Петра Могили він уже виключений ².

Про те, яким високим міг бути статус жінки княжого роду у першій половині XIII ст., видно з розповідей Галицько-Волинського літопису про вдову Романа Мстиславича, матір Данила Галицького і Василька, яку літопис називає "великою княгинею Романовою", ніде не подаючи її імені. При малолітніх синах Данилові й Василькові вона була справжньою правителькою, вела переговори з монархами, до неї посилали послів. Пізніше галицькі бояри не погодилися з її правлінням, бо княгиня хотіла володарювати сама, а не віддавати владу боярам. Коли ж князь Данило досяг 18 років і зміг правити сам, його мати стала черницею, але й багато років після її постриження князь радився з матір'ю у найважливіших справах, зокрема, чи приймати королівську корону, чи ні: сам він не хотів приймати корони, і серед тих, хто вмовив його це зробити, першою названа мати ³.

² Т. Шевченко помилково твердив, що цей "прекрасний", за його словами, обряд був у Требнику Петра Могили, на відміну від Требників XIX ст.

³ ГВЛ. — С. 495, 500, 553 (Махн. — С. 373, 377, 413.)

Брала участь у державних справах і приймала послів під час хвороби свого чоловіка і дружина Володимир-волинського князя Володимира Васильковича Ольга Романівна. Більшість літописців не цікавилися емоціями, зокрема ставленням чоловіків до жінок. І от саме автор останньої частини Галицько-Волинського літопису, який, очевидно, працював при дворі Володимира Васильковича, став щодо цього щасливим винятком. Він дав нам унікальні свідчення про те, що і в тодішніх сім'ях велику роль могла відігравати любов — батьківська й подружня. Літописець розповідає, як князь Роман Михайлович брянський "став отдавати милую дочку свою на ймення Ольга за Володимира князя, сина Васильковича, внука великого князя Романа Галицького... Було дочок в нього інших три, ця четверта, але ця була йому од всіх миліша. І послав він із нею сина свого старшого Михайла і бояр багато" ⁴. Коли Володимир Василькович кликав до себе в гості тестя, звернувся до нього так: "Господине отче. Приїдь, побудеш у своїм домі, побачиш дочку, дізнаєшся, як здоров'я її" ⁵.

Кожен, хто знає, наскільки бідна наша давня література емоціями, гідно оцінить і цю згадку про взаємини князя з тестем і дружиною. Але ще зворушливіша розповідь про обставини смерті Володимира: "Готуючись до смерті, став мовити княгині своїй: Хочу я послати по брата свого Мстислава, щоби раду я з ним учинив про землі і про гради, і про тебе, княгине милая моя Ольго, і про сю дитину, про Ізяславу, що любив я її як дочку свою рідную. Бог бо не дав мені своїх родити за мої гріхи, але ся мені була як од своєї княгині народжена, бо я взяв єсм її в пелюшках і вигодував". У своєму заповіті Володимир записав: "А княгиня моя по моїм животі, якщо захоче в черниці піти, — нехай [піде], якщо не захоче йти, то як їй вгодно, мені не встати, аби подивитися по моїм животі". Натомість до Мстислава, якому заповідав князівство, звернувся з такими словами: "Брате мій, Мстиславе! Цілуй мені хреста на тім, що ти по моїм животі не одбереш од княгині моєї нічого, що я їй дав, і од сеї дитини, од Ізяслави таки, що не оддаси ти її неволею ні за кого, а куди буде княгині моїй вгодно, то туди її оддати". На це Мстислав відповів через посла: "Не дай мені Боже того, щоби мені одібрати щось по твоїм животі у твоєї княгині і в сеї дитини, а дай мені Боже мати за достойну матір собі і шанувати, а про се дитя, коли ти так мовиш, то аби її Бог до того беріг. Дай мені її Бог видати, як дочку свою рідную", — і на тім він хреста цілував"⁶. Ці досить довгі цитати добре передають клімат щирих родинних почуттів, вони особливо контрастують з іншими розповідями літописів про "коромолу", жорстокі війни невірних, зрадливих бояр.

Про сімейні обряди та звичаї (передвесільні та весільні, пологові, пов'язані з хрестинами, похоронні й поминальні) знаємо лише з фрагментарних звісток джерел XVI — XVIII ст. і з системніших етнографічних обстежень XIX — XX ст.⁷

⁴ ГВЛ. — С. 573 (Махн. — С. 425).

⁵ ГВЛ. — С. 580 (Махн. — С. 429).

⁶ ГВЛ. — С. 596, 597, 598. (Махн. — С. 438 — 439).

⁷ *Чмелик Р. П.* Назв. праця. — С. 226 — 239; *Кирчів Р. Ф.* Сімейні звичаї та обряди // Етнографія України. За ред. С. А. Макаруча. — Львів, 1994. — С. 141 — 356; *Пономарьов А. П.* Сім'я і родинна обрядовість // Культура і побут населення України. — Київ, 1993. — С. 175 — 202.

А враховуючи архаїзм, відбитий у світоглядних аспектах цих звичаїв, а також консервативність сімейної обрядовості, слід припустити, що більшість обрядів були подібними до пізніших і в середньовіччі. Слушність цього припущення підтверджує знову ж таки згадка у Галицько-Волинському літописі. Там докладно розповідається про похорон Володимира Васильковича, про те, як "княгиня ж його зі слугами двірськими обмила і обвила його оксамитом з мереживом, як достойно для цісаря, і положили його на сани, поставили тоді його на санях в церкві". Зійшлася сім'я, "і весь город зійшовся, і бояри всі старі і молодії над ним". "Княгиня ж його безперестану, стоячи перед гробом, сльози свої проливаючи як воду, так голосячи [і промовляючи]: "Цісарю мій благий, кроткий, смиренний, справедливий. По правді наречено тебе у хрещенні ім'ям Іван. Своєю доброчесністю подобен ти йому. Багато кривд ти зазнав від своїх родичів, та не бачила я в тебе, господине, ніколи, щоб ти за їх зло яким злом воздавав, а на Бога покладаючи ти все переносив". А далі літописець продовжує: "Плакали по ньому ліпші мужі володимирські, кажучи при цьому, "добре нам, господине, з тобою вмерти". І плакало тоді за ним усе множество володимирців — мужі і жони, і діти; німці і суражці, і новгородці, і жиди плакали, немов при взятті Єрусалима, коли їх вели у полон вавилонський; і нищі, і вбогі, і чорноризці, і черниці: був бо милостив до всіх убогих"⁸. Як бачимо, автор зафіксував тут похоронні голосіння, добре відомі в пізнішому похоронному обряді українців.

Сімейні обряди були пов'язані з більшістю обрядів, що відображали виробничу і обрядову культуру народу. Відзначення головних свят у сімейному колі особливо підкреслює роль сім'ї як культуротворчого чинника. Зберігши елементи глибокої давнини

(серед яких дослідники виділяють також індоєвропейську спадщину), сімейні обряди впродовж століть пристосовувалися до нових умов і звичаїв, репрезентуючи обидва аспекти збереження культури: тяглість і здатність до творчого оновлення.

Окремо слід підкреслити важливість святкування в сімейному колі релігійних свят, що стали особливо близькими людям завдяки включенню до них переосмислених пластів прадавньої обрядовості.

Історичні джерела про українську сім'ю XVI—першої половини XVII ст. Сімейно-шлюбні відносини регламентувалися офіційними кодексами, якими в більшій частині України були три Литовські статuti, народним звичаєвим правом, а також Магдебурзьким правом у містах. Два розділи Литовського статуту (тут і далі посилання на статті третьої редакції Статуту 1588 р.) були присвячені шлюбно-сімейному праву. Пов'язані з особливостями ремісничо-торгового середовища міста, положення Магдебурзького права у сімейно-шлюбних відносинах будувалися, в основному, на майновій спільності подружжя, в той час як Литовський статут такої спільності не передбачав. Оскільки на українських землях основним критерієм оцінки різних сторін життя, особливо сімейних справ, що перебували у компетенції світських, а не духовних судів, було старовинне звичаєве право, то з Литовського статуту, як і з Магдебурзького права, бралися ті артикули, які не суперечили звичаєвим нормам⁹.

Здавна при кожному "вряді" (уряді, суді) гродському (замковому) чи "мейському" (міському), земському, пізніше — "козацькому" (сотенному, полковому, генеральному), велися особливі книги (акта), куди вписувалися судові рішення та інші матеріали у сімейних справах, серед яких — вінові записи, заповіти, справи з питань опіки над дітьми тощо¹⁰. Очевидно, вони містять більше відомостей про сімейні відносини вищих станів українського суспільства.

⁸ ГВЛ. — С. 606 (Махн. — С. 445).

⁹ Антонович В. Українські міста // Розвідки про міста і міщанство на Україні-Руси в XV—XVIII в.: Ч. 2. Руська історична бібліотека. — Львів, 1904. — Т. 24. — С. 356—357.

¹⁰ Левицький О. И. Об актовых книгах, относящихся к истории Юго-Западного края и Малороссии. — Москва, 1900. — С. 4—5, 9, 10.

Нормою було створення нової сім'ї за угодою між батьками наречених. Чи залишалося при цьому місце почуттям? С. Ф. Кльонович у своїй "Роксоланії" опис чарів, до яких вдалась дівчина, щоб привернути до себе юнака, починає словами:

*Дівчина руська Федора, закохана в Федора палко,
Погамувать не могла пристрасне це почуття.
І не могла зі своїм великим коханням ховатись,
Бо, як любов затаїш, то це сильніша стає.*

Уривок цей заслуговує на увагу, хоч у подальшому Кльонович веде розповідь у свідомо заниженому, бурлескному тоні.

Французький інженер і картограф Гійом Левасер де Боплан у відомому "Описі України" подав цінні етнографічні відомості про народні звичаї українців, зокрема весільні — описи обрядів сватання, запрошення на весілля, самого весілля та післявесільних звичаїв¹¹. Особливу увагу привертає яскраво описаний Бопланом звичай висватування дівчиною за себе парубка: "...на відміну від загальноприйнятого звичаю усіх народів, тут можна побачити, як дівчата залицяються до молодих людей, котрі їм сподобалися: закохана дівчина

заходить до хати парубка (якого любить), коли сподівається застати вдома батька, матір і самого обранця. Зайшовши до покою, ...вона вихваляє того, хто вразив її серце". Далі, як пише Боплан, дівчина звертається до хлопця, називаючи його по імені, та й каже: "Я помітила, дивлячись на твоє обличчя, певну доброзичливість (до мене), яка свідчить, що ти зможеш дбайливо опікати і любити свою жінку; твої чесноти дозволяють сподіватися, що ти станеш добрим господарем. Ці твої гарні риси схилили мене уклінно просити, аби ти взяв мене за жінку". Далі вона каже те саме батькові й матері, покійно просячи їхньої згоди на шлюб. А якщо дістає відмову або якусь одговірку, що він надто молодий і ще не готовий женитися, то відповідає їм, що нікуди не піде звідси доти, доки він її не пошлюбить і вони не стануть жити разом. Промовивши це, дівчина наполягає на своєму і вперто відмовляється йти з хати, бо не одержала того, що їй належить по праву". Батьки парубка змушені погодитися на одруження, бо, як твердить автор "Опису України", "...бояться накликати на себе гнів Господній, щоб з ними не трапилося якогось страхітливого нещастя. Адже прогнати дівчину значило б зневажити увесь її рід, який затаїв би глибоку образу". Боплан зауважив, що звичай цей "...водиться тільки між людьми рівного стану, бо в цьому краї усі селяни однаково заможні і немає великої різниці у їхніх статках"¹². Наведений Бопланом звичай — яскравий вияв пережитків матріархальної форми укладення шлюбу, який визнавався, очевидно, народним звичаєвим правом і продовжував де-не-де побутовувати серед українців до кінця ХІХ ст.¹³

Згадує Боплан про інший архаїчний звичай — одруження шляхом викрадення. Ось що він пише: "...хоча вони, однак, здавна мають право і привілей викрадати, якщо це їм вдасться, під час загального танцю панночку, навіть коли вона донька їхнього пана. ...Коли викрадена дівчина схотіла б вийти за нього заміж, він уже не може відмовитися від неї, не втративши голови; якщо ж (дівчина цього) не бажає, його звільняють від звинувачення у злочині, і ніхто жодним способом не повинен його за це карати"¹⁴.

¹¹ Боплан Г. Л. де. Зазн. праця. — С. 75 — 83.

¹² Там само. — С. 75 — 76.

¹³ Тарасевський П. Весіле в Борисівці, Валуйського пов., в Вороніжчині // Матеріали до української етнології. — Львів, 1919. — Т. 19/20. — С. 120.

¹⁴ Боплан Г. Л. де. Зазн. праця. — С. 77.

Очевидно, що і цей звичай, почутий Бопланом в Україні, був узаконений силою звичаєвого права, але міг стосуватися лише людей рівного стану, як і звичай сватання парубка дівчиною; або ж побутовував як необхідний елемент передвесільних обрядів — рудимент язичницьких "умикань" дівчат, що збереглися як ігрова ремінісценція у весільних звичаях наступних поколінь. Те, що цим правом могли користуватися сільські парубки щодо дівчат шляхетського роду, видається неправдоподібним¹⁵.

Деякі фрагментарні дані про сім'ю та сімейні звичаї й обряди можна віднайти в українській полемічній літературі, зокрема у "Перспективі" К. Саковича та "Літосі" П. Могили¹⁶, Торкаючись питань сімейної обрядовості православних, тобто українців, церковних обрядів православної церкви, які в той час ще відчували на собі значний вплив дохристиянського культу, висміюючи їх, прибічник католицизму К. Сакович залишив для нас цікаві фрагменти з тогочасної народної звичаєвості. Він, зокрема, згадує про збереження в Україні пережитків таких форм шлюбу, як викрадення, а також відгомін про звичай купівлі-продажу жінок. Визнання народним звичаєвим правом цих форм укладення шлюбів підтверджує і "Літос"¹⁷. Однак, критично оцінюючи повідомлення цих авторів, слід зауважити, що, напевно, дотримувалися цих звичаїв цілком символічно, за попередньою домовленістю, на що вказував ще у ХІІ ст. літописець щодо в'ятичів і сіверян ("умькаху жены собѢ, с нею кто совещашеся")¹⁸.

¹⁵ Там само. — С. 77.

¹⁶ Голубев С. Киевский митрополит Петр Могила и его сподвижники. — Киев, 1898. — Т. 2. — С. 338 — 348.

¹⁷ АЮЗР. — Ч. 1, т. 9. — С. 51, 176.

¹⁸ Радзивилловская летопись // ПСРЛ. — Т. 38. — С. 14.

Отже, у сімейному побуті, сімейних звичаях та обрядах українського народу в XVI — XVII ст. ще зберігалися риси дохристиянського часу, які тісно перепліталися з християнськими, творячи своєрідну національну культуру сім'ї. Можна також констатувати, що в загальних рисах народні звичаї та обряди, зафіксовані джерелами XVI — XVIII ст., не зазнали значних змін у наступні століття.

Відносини в сім'ї. Українська жінка в сім'ї та суспільстві. Впродовж XIV — XVIII ст. сім'я в Україні, як і в усіх тоді навколишніх сусідніх країнах, залишалась патріархальною. Головою сім'ї, отже, мав бути чоловік, якому жінка зобов'язана була бути вірною і слухняною, в усьому покірною. Жінка була наче напівповноправною особою, що весь час перебувала під чиеюсь опікою: доки не вийде заміж — нею опікувалися батьки, чи, якщо вони помирали, найближчі родичі, а коли дівчина виходила заміж, переходила під опіку свого чоловіка. Жінка повдовіє — у неї та її дітей мали з'явитися й нові опікуни — "нарочиті". Таке безправне, на перший погляд, соціальне становище жінки узаконювалося спеціальними настановами Литовського статуту, які застерігали, що дівчина, яка посміє вийти заміж "без волі отцовської і матчиної", а дівчина-сирота — без волі родичів-опікунів, позбавлялася права на одержання приданого і втрачала, якщо дівчина з заможної сім'ї, спадкове майно. Те саме чекало дівчину (чи удову) з вищих станів суспільства, яка вирішувала вийти заміж: за людину "простого стану": тоді й діти її, коли народяться, ставали людьми "простого стану. Правда, Статут також зазначав, що "простої породи" дівчина, коли вийде за шляхтича, одержує шляхетство.

Проте, як свідчать тогочасні документи, в реальному житті, у колі сім'ї українська жінка займала порівняно високе і навіть самостійне становище. Той самий Литовський статут, з одного боку, обмежував громадянські права жінки, а з другого — визнавав за нею всі особисті права. Визначний історик Орест Левицький підкреслював, спираючись на документи, що жінка вищих станів мала необмежене право купувати й продавати рухоме й нерухоме майно; вона вступала в юридичні зобов'язання; вела судові позови, нерідко добре знала Статут та інші закони, особисто з'являлася в суд і виступала в залі судових засідань, не поступаючись чоловікам у знанні тонкощів судової казуїстики. Коли жінка виходила заміж, то брала прізвище чоловіка, а могла зберігати і своє, й нерідко в документах заміжні жінки підписувалися лише своїм дівочим прізвищем ¹⁹.

Окремі жінки вищих станів одержували добру освіту, та й серед міщанок було багато письменних ²⁰. Павло Алеппський, вперше ступивши на українську землю у Рашкові на Дністрі (1654), одразу зауважив велику культурність українського народу: "Починаючи цим містом, себто по всій козацькій землі, ми помітили прегарну рису, що нас дуже дивувала: всі вони, за малими винятками, навіть здебільшого їхні жінки та дочки, вміють читати та знають порядок богослужби й церковний спів. Крім того, священники вчать сиріт та не дозволяють, щоб вони тинялися неуками по вулицях" ²¹. "В козацькому краю, — писав Павло Алеппський, — у кожному місті і селі побудовані дома для бідних і сиріт. Хто туди ходить, дає їм милостину, — не так, як у Молдовським або Волоським краю, де вони юрбою ходять по церквах і не дають людям молитися" ²².

Серед українських жінок були свої просвітительки, меценатки культури. Так, княжна Софія Михайлівна Чорторийська, яка була жінкою хорунжого Волинського Вацлава Боговитина, сприяла заснуванню в своєму маєтку, містечку Рохманові, друкарні,

фінансувала переклади книжок. 1619 р. тут було надруковане "Учительне Євангеліє" Кирила Транквіліона-Ставровецького, в присвяті якого говориться, що багато з євангельських і апостольських "бесѣд преложила зъ грецкого языка на словенскій стараньямъ, промысломъ и коштомъ своимъ" княжна Чорторійська Софія²³. Варто нагадати таких активних жінок, як фундаторка Київської братської школи Галшка Гулевичівна і — зовсім в іншому плані — Анна-Алоїза Ходкевич, сумно ушлюблена насаджуванням католицизму.

Із документів відомо, що жінки з багатих магнатських родин, а також козацької військової старшини інколи втручалися в політичні та військові справи. Деякі з них виявляли такий войовничий характер, що судова тяганина, поширена в тогочасному суспільстві, їх уже не задовольняла, і вони вирішували свої проблеми збройними сутичками із сусідами, особисто очолюючи військові загони²⁴.

Військова організація Запорозької Січі не дозволяла перебувати там жінкам. Січові козаки були людьми нежонатими або такими, які порвали шлюбні пута. Різко відмінним був стан сімейних козаків. Їх також допускали на Запорозжя, але вони не сміли жити в Січі, а лише на відстані від неї, у запорозьких степах і слободах, зимівниках і бурдюгах, де займалися хліборобством, скотарством, торгівлею, ремеслами й промислами. Звалися вони не лицарями й товаришами, а підданими чи посполитими січових козаків, "зимівниками", "сиднями", "гніздюками"²⁵.

¹⁹ *Левицький О. И.* Черты семейного быта Юго-Западной Руси в XVI — XVII вв. — Киев, 1909. — С. 62.

²⁰ *Левицький О. И.* О семейных отношениях в Юго-Западной Руси в XVI — XVII веках // Рус. старина. — Санкт-Петербург, 1880. — Ноябрь. — С. 553.

²¹ *Січинський В.* Чужинці про Україну. — Львів, 1939. — С. 86.

²² Там само. — С. 86.

²³ *Левицький О. И.* Черты семейного быта... — С. 8.

²⁴ АЮЗР. — Ч. 6, т. 1. — Док. № 107.

²⁵ *Яворницький Д. І.* Історія запорізьких козаків: У 3 т. — Львів, 1990. — Т. 1. — С. 120.

Документи, передусім приватне листування, свідчать про те, що жінки заможних козаків, полкової старшини у час довгої відсутності своїх чоловіків у справах служби неодноразово брали у свої владні руки велике і складне господарство. Ще більші сімейні та господарські обов'язки лягали на плечі простих жінок, думки і клопоти яких залишилися поза історичними документами, проте збереглися у народній творчості. В українських народних прислів'ях та приказках про добру, вірну дружину зафіксовано повагу до жінки, до її розуму, визнання її особливого становища в українській сім'ї: "Найкраща і найліпша спілка — то муж і жінка", "З доброю дружиною горе не горе, а щастя вдвоє", "Ніхто так не догляне, як вірна дружина", "Нема ліпшого друга, як вірна супруга", "Нема цвіту білішого за ожиньку, нема роду милішого над дружиньку", "Без жінки так, як без ума", "Без жінки — як без рук", "Все тільки до часу, а жінка до смерті", "В хаті жінка три кути держить, муж четвертий". І навпаки, горе тій сім'ї, чоловікові, котрий "попався в лихі руки невірній дружині".

Закон охороняв життя, здоров'я, честь і особисту недоторканість жінки. За статтями Литовського статуту "нав'язка" за поранення жінки і "головщина" за її вбивство (штраф і ув'язнення) стягувалися в такому ж обсязі, як за чоловіків — "совито" (подвійно). Причому це положення поширювалося не тільки на шляхтянок, а й на жінок "простого стану"²⁶. За звалтування жінки призначалося найвище покарання — кара "на горло". Як свідчать судові справи тих часів, у кожному конкретному випадку судді дуже серйозно підходили до цього питання, нерідко виносили і найсуворіші вироки. Якщо ж жінка виявляла бажання одружитися з гвалтівником, то суд вважав своє попереднє рішення недійсним. Звільнення шлюбом засудженого на смерть було ремінісценцією однієї з давніх звичаєвих форм укладення шлюбу.

Придане. Віно. Коли жінка виходила заміж, вона приносила з собою у дім чоловіка, в його сім'ю відповідне майно — придане, яке залишалося власністю жінки.

"Сталася з ласки Божої постанова в домі пана Кустинського з паном Андрієм, мельником із Лагодова, а саме: пан дівку та в присутності чесних осіб... при сині Івана Кустинського дає панові Андрієві тепер се, що може: вола, корову, поля на три руки і фільварок, не виділяючи дочці частини ні з дому, ні з пасіки, ні з інших річий, бо сим буде ділитися порівну з обома братами та одною сестрою. До поля належатиме ще менший її брат"²⁷.

²⁶ Василенко Н. П. Матеріали до історії українського права. — Київ, 1929. — Т. 1. — С. 47, 51.

²⁷ Созанський І. З минувшини Бродів (причинки до історії міста в XVII в.) // ЗНТШ. — 1910. — Т. 97. — С. 14-15.

Таку шлюбну "інтерцизу" (угоду) вніс у актову книгу 1627 р. міщанин із міста Бродів, видаючи свою доньку заміж. Аналогічні шлюбні угоди часто вносилися у актові книги для ствердження. З цього та інших подібних документів видно, що придане складало частину сімейного майна, яке виділялося доньці, коли вона виходила заміж. Дівчина, що одержала від батьків придане, за законом вже не могла претендувати на спадщину по батькові. Проте, як виявляється із наведеної "постанови", в деяких місцевостях України батьківська спадщина могла розподілятися між усіма дітьми, в тому числі й між доньками, частки з якої вони одержували або після одруження всіх дітей у сім'ї, або ж тільки після смерті батька.

Так, Перший і Другий Литовські статuti визначали віком громадянського повноліття для чоловіків — вісімнадцять, а для дівчат — п'ятнадцять років, а Третій Статут знижує повноліття для дівчат до тринадцяти років²⁸. Про дуже ранні шлюби, коли дівчата виходили заміж у 10 — 11 років, згадує, зокрема Ян Ласицький. Його повідомлення, очевидно, більше стосується одного із пережитків давньої традиції — так званих змовин малолітніх, коли батьки зісватували своїх неповнолітніх дітей з перспективою їхнього майбутнього одруження, укладаючи при цьому формальні договори. Іноді такі змовини завершувалися вінчанням²⁹. Проте найголовнішим юридично-звичаєвим актом, який скріплював шлюб, було тільки весілля "з піснями й танцями", яке остаточно й узаконювало подружжя в очах громади. До кінця XVI ст. звичай цей майже повністю зникає, однак релікти його ще довго зберігалися і в наступних століттях³⁰.

Придане сільської дівчини звичайно складали особисті речі, постіль, одяг, посуд, предмети домашнього господарства (так звана виправа, як це записувалося в документи — докладний реєстр усього, що давали за донькою батьки). У придане дочці, відповідно до заможності батьків, давали також худобу, гроші ("готовизну") та земельний наділ. У заможних сім'ях міщан, багатих козаків, шляхти та магнатів у перелік виправи входили й коштовні прикраси з золота та срібла, разки з перлами, "клейноти" (перстені з коштовним камінням), срібний, мідний та олов'яний посуд, дорогий одяг, білизна, хутра, кінні екіпажі, худоба і т. д., а також "челядь невольна". Придане давалося і грошима — власне "посаг", або "готовизна".

Так, наприклад, в одному з документів актової книги Житомирського міського уряду (кінець XVI ст.) записано, що мати, вдова, видаючи заміж дочку, "дала і дарувала ... гроші готовіє коп двесте, золото, сrebro, коні, шати (одяг), цину, мідь і інший всякий суд домовий (олов'яний, мідний та інший кухонний посуд) і вшелякоє домовство" (інші речі для дому)³¹. Цінність посагу, звичайно, залежала від майнового становища батьків нареченої. Спадкові (батьківські) маєтки і цінності — для вищих станів суспільства, а для селян "посполитих" — земля, хата, повинні були залишатися в руках спадкоємців — синів, одначе,

як показують документи, траплялося, коли через відсутність грошей у придане записувалася нерухома власність із родових батьківських земель³².

²⁸ Василенко Н. П. Зазн. праця. — С. 162.

²⁹ Лебицкий О. Сговор малолетних, страница из истории бранного права на Украине XVI в. // Киев. старина. — 1906. — № 7. — С. 64 — 72.

³⁰ Українські народні пісні, наспівані Д. Яворницьким. Пісні та думи з архіву вченого. — Київ, 1990. — С. 154.

³¹ Актова книга Житомирського міського уряду кінця XVI ст. (1582 — 1588 рр.). — Київ, 1965. — С. 38.

³² АЮЗР. — Ч. 8, т. 3. — Док. № 25 (1524 р.); Шараневич І. Огляд внутрішніх відносин Галицької Русі в другій половині XV століття // Руська історична бібліотека. — Тернопіль, 1886. — Т. 5. — С. 137.

Материні землі доньки і сини наслідували у рівних частинах. Із батькових доньки, скільки б їх не було в сім'ї, одержували придане різними речами і грошима на суму, що становила вартість чверті батьківського майна. Коли в сім'ї не було синів, дочки одержували в спадок і батьківську частину майна. Після смерті батька обов'язок давати за дочками придане покладався на їхніх братів, причому придане, яке призначалося братами під час змовин, за вартістю повинно було дорівнювати приданому, яке одержали сестри, що вийшли заміж ще за життя батька³³.

За звичаями того часу придане, яке приносила жінка в сім'ю і яке передавав тесть зятеві у день весілля, розглядалося як матеріальна підстава для створення нової сім'ї. Поки існував шлюб, ним спільно користувалося подружжя. Як тільки шлюб переставав існувати — внаслідок смерті чоловіка або через розлучення — придане повністю підлягало поверненню жінці, яке пізніше успадковували її діти або вона заповідала тому, кому хотіла. На випадок смерті жінки, що не мала дітей, її придане поверталося у її рід і розподілялося між братами, якщо вони були.

Особливим інститутом сімейношлюбного права в Україні (а також у Польщі, Литві та Білорусі) був інститут віна. За збереженим прадавнім звичаєм, який пізніше узаконив Литовський статут, наречений перед весіллям видавав своїй нареченій так званий віновий запис. У побуті це називалося "вінувати жінку або "оправити віно". Було це обдаруванням молодой молодим. Віно встановлювалося спеціальними записами — "листами віновними" або "оправними" — юридичними документами, які вносилися в гродські та земські актові книги "для вічної пам'яті" — це називалося "записати віно". Величина віна встановлювалася в передшлюбній інтерцизі (угоді), про що домовлялися обидві сторони під час змовин. Метою віна було майнове забезпечення жінки на випадок смерті чоловіка. Вінована жінка в майновому відношенні ставала досить незалежною, могла вільно розпоряджатися своїм віном як за життя чоловіка, так і після його смерті, до того часу, поки його спадкоємці не виплачували їй всю суму, визначену у віновному записі. Як правило, складалося віно з двох рівних частин. Перша служила забезпеченням-гарантом цілісності і недоторканності суми приданого, одержаного чоловіком від батька жінки, друга — тієї самої вартості, і називали її "привінок". Сумарно віно становило звичайно подвійну вартість приданого³⁴. Тому зрозуміло, що інститут віна, як і придане, обумовлював шлюби людей, рівних у соціальному та майновому відношенні. Синів, коли вони одружувалися, батьки повинні були вивінувати. За нормами звичасвого права, неодружених синів батьки не вінували, і вони не могли жити окремо від батьків. Якщо в сім'ї було декілька синів, то одружувався спочатку старший син, а вже потім молодші. Це стосувалося і сестер. Записували віно на частині майна чоловіка. "Оправу віна" можна було зробити тільки на третині майна чоловіка. Земля, на яку був зроблений віновний запис, називалася "вінною". Придане, віно з привінком після смерті чоловіка переходило до рук удови і вважалося її власністю. Це застерігалося у віновних листах³⁵. Привінок розглядався як дар, а не як належне, і записувався тільки тим жінкам, які

вперше йшли до шлюбу. Привінок був платою, своєрідним визнанням цнотливості дівчини, яка зуміла зберегти до весілля свій "вінок". В одному з віновних записів (1559) чоловік пише, що "за її (жінки) учтине до мене ставлення записав їй (віно) совито (подвійно)" ³⁶.

³³ *Левицкий О. И.* О семейных отношениях... — С. 553 — 554.

³⁴ Див., напр., віновний лист 1584 р. // Актова книга Житомирського міського уряду кінця XVI ст. (1582 — 1588 рр.). — Док. № 87. С. 154 — 155.

³⁵ Там само. — С. 155.

³⁶ АЮЗР. — Ч. 8, т. 3. — Док. № 15.

За інституціями звичаєвого права, докладно регламентованими у всіх трьох редакціях Литовського статуту, невінована жінка на випадок смерті чоловіка позбавлялася права вимагати повернення свого приданого. Проте якщо вона була шляхтянкою, то діти або родичі (тобто спадкоємці по чоловікові) повинні були дати "за вінець 30 коп правних", якщо вдова знову виходила заміж. Оскільки метою віна було майнове забезпечення жінки на випадок смерті чоловіка, вінне майно, як і придане, не відповідало за борги чоловіка, і його кредитори, що підкреслював Третій Литовський статут, не могли позбавити вдову цього майна, якщо запис боргів не передував оформленню віна.

У містах майнові відносини подружжя регулювалися, з одного боку, Магдебурзьким правом, яке передбачало майнову незалежність подружжя, а з другого — Хелмінським, яке визначало їх майнову спільність. За Хелмінським правом, майно подружжя об'єднувалося в одне ціле, яким розпоряджався чоловік, для чого не треба було згоди жінки. Після смерті одного з подружжя спільне майно ділилося на дві рівні частини. Одну одержував один із подружжя, другу — спадкоємці. Система майнової спільності відповідала потребам торгівлі, борги повинні були сплачуватися із спільного майна, куди включалося і особисте майно, і віно жінки. В гродських актових книгах збереглися відповідні записи. Коли, наприклад, паволоцький лихвар "з правом своїм", як сказано в документі, пред'явив братові та жінці померлого документ із записом грошової позики, вони зобов'язалися перед возним Житомирського міського уряду виплатити борги брата і чоловіка ³⁷. Отже, в даному випадку сплата боргів покладалася не тільки на родичів, а й на жінку померлого.

У той час як у Московській державі ще 1688 р. царським указом було наказано за борги "выдавать мужей с жонами, а жен с мужьями", то в Литовському князівстві вже у XVI ст. існувала норма, за якою "не має ніхто за нічий учинок терпіти, ані... не жона за мужа, ані муж за жону, тільки кожен сам за свій виступ має терпіти". І тому навіть у разі конфіскації маєтків за державну зраду, коли й малолітні діти зрадників позбавлялися батьківського майна, їхні жінки, які не брали участі у злочинах чоловіків, зберігали за собою свої маєтки, а також віно, "перед учинком тієї зради їм від чоловіків їхніх записане" ³⁸.

Звичай видачі женихом віна існував на Русі з давніх часів. Проте якщо тоді віно було своєрідним викупом, платою за молоду і видавалося не їй особисто, а її рідним, то пізніше воно набуло характеру забезпечення заміжньої жінки і передавалось в її особисте користування. З таким характером звичай видачі віна проіснував в Україні аж до скасування Литовського статуту московським урядом. Цікаво також, що придане, яке видавалось за молодою, довго зберігало давньоруську назву "віно", а з XVI ст. у документах все частіше з'являється термін "посаг" ³⁹.

³⁷ Актова книга Житомирського гродського уряду 1605 р. — Док. № 56. — С. 95 — 96.

³⁸ *Левицкий О. И.* Черты семейного быта... — С. 61.

³⁹ Там само. — С. 53.

Становище вдови. Невістка в сім'ї. Особливе становище в давньому звичаєвому праві займала вдова. Вона вільно розпоряджалася не тільки своїм приданим, а й усім майном чоловіка, що залишалося після його смерті. "Якщо би котрась вдова за мужа пішла і діти першої жени застала, а з тим мужем других дітей набула, то, по смерті мужа її, з обома дітьми того мужа свого в маєтку мужа нерухомих частину має мати, а якщо би дітей з тим мужем не мала, то також з дітьми мужа свого (від) першої жінки рівну частину тільки в маєтках нерухомих буде мати до живота свого (до смерті), коли би заміж не йшла; а коли би заміж пішла, то тую рівну часть маєтку має дітям оставити, а тії діти вінця їй платити не повинні будуть; проте, коли би така вдова скарбу і маєтку свого рухомого якого-небудь, ідучи заміж принесла (приданого), то їй, і по смерті її дітям або близьким, належати буде". Після смерті чоловіка вдова ставала, як правило, опікункою своїх дітей. Як свідчать документи, вдова нерідко самостійно керувала господарством. Дорослі сини і зяті підкорялися материнському правлінню.

Юридичні норми не визначали становища невістки в родині чоловіка. В селянській сім'ї вона розглядалася насамперед як додаткові робочі руки. Після смерті голови сім'ї — батька чоловіка, влада в сім'ї переходила до його матері — вдови, якій невістка повинна була коритися. Навіть тоді, коли молода сім'я була вже відділена і жила окремо, мати-вдова не одразу відмовлялася від своєї влади. Часом доходило до відвертої ворожнечі між свекрухою і невісткою.

Невістка перебувала під рукою свекрухи як старшої жінки, матері в домі, головної господині "жіночого господарства" сім'ї. Водночас ці ж документи засвідчують, що невістка, залежна від примх і неприязні свекрухи до "чужої дитини", не була, проте, невільницею в домі чоловіка і нерідко бунтувалася проти свавілля злої свекрухи.

Розлучення. За нормами звичаєвого права шлюб розглядався як громадянська угода, що її, як і кожна угоду, можна було укласти і розірвати. Розірвання шлюбу в документах XVI — XVIII ст. називалося по-різному: в одних випадках "розвод" (дуже рідко), "розлученье", "розпуст", "розпущенье (або визволенье) з малженства", в інших "розстанье", а у міщан — "розлука"⁴⁰. До введення церковної форми шлюбу розлучення здійснювалося після внесення відповідної суми старості через цивільний (земський, гродський) суд. Показовий з цього погляду документ — опис (люстрація) державного майна, проведений у віддалених повітах Поділля (Барському і Каменецькому), з якого видно, що ще у другій половині XVI ст. на південних межах Київської і Подільської землі шлюби укладалися і розривалися без участі церковних і світських властей на рівні звичаєвого права. Треба було лише повідомити старостинський уряд про факт укладення чи розірвання шлюбу, заплативши при цьому мито — "поємщину", "розводи", "куницю"⁴¹.

⁴⁰ Гошко Ю. Г. Зазн. праця. — С. 167.

⁴¹ Люстрація Барського староства 1564 р. // АЮЗР. — Ч. 7, т. 2. — С. 261.

Така практика розірвання шлюбів не збігалася зі вказівками канонічних і державних законів. За Литовським статутом, розлучення повністю було віднесене до компетенції духовного суду. Світським, цивільним судам належало займатися тільки майновими справами подружжя після постанови духовного суду. Якщо духовним судом було визнано, що шлюб розірвався з вини жінки, тоді вона втрачала придане і віно, коли ж визнавали винним чоловіка, тоді за жінкою залишалося і придане, і віно.

У житті при розірванні шлюбів подружжя керувалося не так канонічними і державними правилами, як традиційними, "місцевими" звичаями. У судових книгах, починаючи з

середини XVI ст., є достатньо документальних даних про те, як відбувалося в ті часи розлучення. Всупереч тодішнім церковним і навіть світським законам розлучення могло здійснюватися і без участі духовної влади. Акт розірвання шлюбу набував юридичної сили після того, як подружжя в присутності свідків видавали одне одному так звані "ропусні листи", які потім особисто заявляли перед тим урядом, в юрисдикції якого вони перебували, для внесення в актові книги "для вічної пам'яті". Найдавніші докладні документальні відомості про те, як розлучалися чоловік і жінка, датуються серединою XVI ст. Згадки про сам факт розлучення подружжя трапляється і в раніших документах XV ст., зокрема з Галичини ⁴².

Отже, розлучення, як правило, відбувалося без участі церковної влади, проте під наглядом світських властей ⁴³. Траплялося, що розлучення здійснювалося не перед урядом, а просто в сімейному колі, у присутності родичів і знайомих, перед якими чоловік і жінка заявляли, що вони "одностаино", за взаємною домовленістю і згодою дають один одному "розпуст з малженства". На такій родинній нараді вирішувалися майнові справи подружжя, пов'язані з приданим і віном: придане забирала з собою жінка, повертаючись до своєї родини, віно залишалося чоловікові. На цьому процедура розлучення і завершувалася. Часом "ропусні листи" юридично оформляли: їх відносили до суду, де в актових книгах робилися відповідні записи. Проте робилося це в тих лише випадках, коли з'являлася перспектива повторного шлюбу з іншою особою. Часом такі записи з'являлися із запізненням на кілька років ⁴⁴. Очевидно, саме так відбувалося розлучення серед людей "простого стану". Наявні документи, що зафіксували процес розлучення в такому вигляді, стосуються розлучення людей "околичної шляхти", яка у своєму побуті не відрізнялася від основної маси українського "поспільства".

Заяви про розлучення людей простого стану робилися також перед домініальним судом феодала, на що вказують як конкретні приклади з архівних документів, так і сам факт появи заборонних універсалів короля на скарги духовенства ⁴⁵.

⁴² Шараневич И. Зазн. праця. — С. 119.

⁴³ Bardach J. Świecki charakter zwyczajowego prawa małżeńskiego ludności ruskiej w Wielkim Księstwie Litewskim (XV — XVII wiek) // Czasopismo Prawno-Historyczne. — 1963. — Т. 15, з. 1. — С. 85 — 147; *Idem*. Studia z ustroju i prawa Wielkiego Księstwa Litewskiego. — Warszawa, 1970. — С. 261 — 315.

⁴⁴ АЮЗР. — Ч. 4, т. 1. — Док. № 44.

⁴⁵ АЗР. — Т. 4. — Док. № 31.

У судових справах із питань розлучень привертають увагу насамперед такі основні моменти. Головною умовою розлучення була згода на це обох членів подружжя: і чоловік, і жінка дають "розпуст з малженства" один одному. Видачею "ропусних листів" розлученим чоловікові та жінці надавалося право одружуватися з іншою особою. Якщо у розлученої пари були діти, то вони розподілялися між батьком і матір'ю за їхньою домовленістю.

Незгоди, сварки в подружньому житті визнавалися цілком достатнім і досить звичним на той час мотивом для розлучення, що аж ніяк не вписувалося в канонічні рамки. Таких розлучень переважна більшість. Надзвичайно рідко, та все ж траплялися випадки, коли сім'я розпадалася з іншої причини. Такою причиною, наприклад, могла бути тяжка, тривала і невиліковна хвороба одного з подружжя — причина, яку визнавало ще давньоруське право.

Відсутність одного з подружжя також визнавалося законною причиною для розлучення і можливістю вступу у повторний шлюб. Коли ж комусь вдавалося вирватися чи викупитися з полону, тоді звичаєве право надавало перевагу першому шлюбові, не визнаючи другого, укладеного у час відсутності одного з подружжя. Проте діти, народжені в повторному шлюбі, вважалися законнонародженими і зберігали за собою всі громадянські права і право на спадщину ⁴⁶. Зрештою, і тут звичаєве право надавало можливість сім'ям самим вирішувати такі проблеми самостійно і за взаємною згодою без зовнішнього втручання ⁴⁷.

Достатньою причиною для розлучення визнавалася переміна релігії одного з подружньої пари, проте і тут потрібна була згода обох членів подружжя. Заяви такого змісту були вписані в гродські книги ⁴⁸.

Слід нагадати, що на "змовинах", які відбувалися після сватання і передували весіллю, на яких батьки молодого і молодої обговорювали між собою умови шлюбу, де й укладалася шлюбна угода — "інтерциза", батьки молодих (коли належали до різних віросповідань) домовлялися також і про те, в чию віру, батьківську чи материнську, повинні вихрещуватися діти, які народяться в цьому шлюбі ⁴⁹.

⁴⁶ *Левицкий О. И.* Черты семейного быта... — С. 83-85.

⁴⁷ Там само. — С. 88; АЮЗР. — Ч. 3, т. 8. — Док. № СХІ — СЛІІ. — С. 450, 619.

⁴⁸ АЮЗР. — Ч. 3, т. 8. — Док. № СХІ. — С. 450, 619.

⁴⁹ *Левицкий О. И.* Черты семейного быта... — С. 25; Гошко Ю. Г. Зазн. праця. — С. 167.

Одразу слід зазначити, що ставлення до міжнаціональних шлюбів у тогочасному українському суспільстві було неоднозначним. Такі шлюби практикувалися більше серед вищих станів, що було пов'язане передусім із прагненням одержати всі ті привілеї, якими користувалася шляхта польських земель, навіть шляхом одруження. У народі виявлялося негативне ставлення до міжнаціональних шлюбів, що було одним із засобів збереження національних традицій, проявом вірності вірі батьків, природного почуття етнічного самозбереження. Такими були об'єктивні причини. Суб'єктивні ж зумовлювалися відмінностями внутрісімейних традицій, взаємостосунків між членами родини, норм поведінки, моралі, поглядів на місце і роль жінки у родині, на виховання дітей тощо. Зрештою, і самим побутом, укладом сім'ї не тільки в межах етносу, а й кожної етнографічної групи. Тому повідомлення про одруження з представниками різних національностей зустрічаються в документах украї рідко. Уникання, що не було але ніяк ворожістю, в народному середовищі (не тільки українському) національно змішаних шлюбів на територіях, заселених різними етнічними групами, зазначали етнографи і наприкінці ХІХ ст.

Документи також свідчать про те, що світські суди, спираючись на норми звичаєвого права, виносили рішення про розлучення і в тих випадках, коли один із подружжя здійснював або тільки помишляв будь-які злочинні дії, що загрожували життю чи здоров'ю другого або його батьків.

Скільки туги, розпачу, безвиході у словах народної пісні:

Гей, горе, горе,

Що чужа Україна!

Ге-ей, а ще гірше, що невірна дружина!

Порушення подружньої вірності, яке за канонічним правом могло бути причиною розлучення, відсутнє, однак, у переліку основних мотивів розірвання шлюбу серед подружніх пар ХVІ — ХVІІ ст. За Статутом, як і в давньоруському праві, перелюбство вважалось особливо тяжким кримінальним злочином і каралося смертю. Не менш суворі постанови магістратських і ратушних судів. У справах порушення подружньої вірності вони керувалися артикулами Магдебурзького права, основні положення якого збігалися з нормами звичаєвого, за якими "чужеложник должен бить на горлі каран, а чужеложница у позорного столба бита і от права малженского отдалена". Про це згадують і сторонні спостерігачі. Павло Алеппський, описуючи звичаї козаків, зокрема, писав: "В козацькій землі, коли зловлять чоловіка чи жінку на перелюбстві, як стій збираються на них, роздягають і розстрілюють. Такий у них закон, і нікому не може бути ласки" ⁵⁰.

Однак слід зауважити, що суд залишав право останнього голосу за скривдженим із подружжя, який міг і пробачити своїй невірній половині; тоді рішення суду ставало

умовним. При цьому судді керувалися нормами звичаєвого права, за якими головною умовою розлучення визнавалася згода самого подружжя⁵¹.

Як бачимо, основні причини, які призводили до розриву в сім'ї, мали передусім морально-етичний характер. У них відобразилися народні погляди на сім'ю як на союз рівноправних осіб, стосунки яких повинні будуватися на взаємній повазі. Чималу роль тут відіграло традиційне ставлення до жінки не як до безправної істоти, а як до рівної чоловікової особи. "Коли се правда, — зауважував Іван Франко у своїй статті "Жіноча неволя в руських піснях народних", — що мірою культурності всякого народу може служити то, як той народ обходиться з жінками, то й се безперечна правда, що русько-український народ після сеї міри покажеться високо культурним у відношенні до других сусідніх народів"⁵².

За звичаєм, щоб одружитися чи вийти вдруге заміж (або втретє і т. д.), удівцю чи вдовиці треба було вичекати півроку жалоби, після чого вже дозволялося наступне одруження. Литовський статут зазначав, що коли б жінка до шести місяців посміла вийти заміж, тоді вона втрачала записане їй від чоловіка віно і повинна була заплатити штраф "закладу до скарбу нашого двадцять рублів грошей". Щодо Магдебурзького права, то тут було сказано, що кожному вільно одружуватися стільки разів, скільки побажає, доки без жінки не може або не хоче, хоч їх умерло в нього три або чотири; так само й жінці по смерті чоловіків своїх вільно йти заміж за іншого. На ці положення, що не суперечили народному звичаєвому праву, як видно з документів XVI — XVII ст., посилялися суди, а духівництво не відмовлялося благословляти шлюби четвертий і навіть п'ятий раз⁵³.

⁵⁰ Січинський В. Зазн. праця. — С. 87.

⁵¹ Левицький О. И. Черты семейного быта... — С. 92.

⁵² Франко І. Зібр. творів: У 50 т. — Київ, 1983. — Т. 26. — С. 210.

⁵³ АЮЗР. — Ч. 1, т. 9. — Предисловие. — С. 516; Левицький О. И. Черты семейного быта... — С. 44 — 45.

Значно пізніші етнографічні записи XIX — початку XX ст. з різних регіонів України свідчать про поширеність у народному побуті багатьох сторін звичаєво-правових норм у сімейно-шлюбних відносинах, сімейних звичаїв та обрядів, що були характерні для періоду XVI — XVII ст., які зберіг і проніс через століття поневолений, територіально роз'єднаний народ як частину етнічної самобутності.

Джерело доступу: <http://litopys.org.ua/istkult2/ikult2.htm>.